

Дослідницька суперечка про підготовку до війни Червоної Армії 1941 року

Бернд Бонвеч

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 3. – Харків: Майдан, 2001. – С. 58-75.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ДОСЛІДНИЦЬКА СУПЕРЕЧКА ПРО ПІДГОТОВКУ ДО ВІЙНИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ 1941 РОКУ*

ПОПЕРЕДНЯ ОДНОСТАЙНІСТЬ ЩОДО ПРОВІНИ НІМЕЦЬКОЇ СТОРОНИ В РОЗВ'ЯЗАННІ ВІЙНИ

Десятиліттями, як здавалося, у західній історіографії не було суперечностей щодо питання провини в розв'язанні війни між Німеччиною і Радянським Союзом та намірів обох сторін у червні 1941 року. Зокрема, після досліджень Андреаса Гільгрубера існувала єдність у тому, що Гітлер з ідеологічних та стратегічних міркувань бажав війни на знищення Радянського Союзу. Здобути «життєвий простір» на Сході та знищити більшовизм було, від укладення книги «Майн кампф», ясною метою її автора, і тепер до неї додавалася думка про спроможність зламати волю Англії до опору, забравши в неї її «суходільну шпагу» в особі Радянського Союзу¹. Ідеологічні мотиви для обґрунтування наступу на Радянський Союз зайняли в німецьких трактуваннях, мабуть, забагато місця, але щодо волі до війни Гітлера та його найвищого військового оточення сумніву не було. Німецькі документи чітко доводять, що після перемоги над Францією влітку 1940 року Гітлер наказав готувати «російський похід»; 18 грудня 1940 року він видав «директиву № 21» — «план Барбаросса». Герд Юбершер, один із найкращих знавців цієї проблеми, в 1998 році ще раз звів до купи відповідні джерела².

В офіційних заявах Гітлера і відомства закордонних справ з приводу початку війни, щоправда, велася мова про те, що Червона Армія виступила 160 дивізіями, задля того щоб ударити Німеччині в спину, і нині вермахт мусить протистояти цій загрозі;³ але при цьому йшлося, за загальним переконанням, про звичне виправдання агресії, згідно з яким тепер, як-от 1 вересня 1939 року, здійснювався «постріл у відповідь». Дослідники в усякому разі ніколи серйозно не сприймали версію німецької пропаганди. Тут вони, певно, могли бодай раз погодитися з Молотовим, котрий після заслуховування посла Шуленбурга вранці 22 червня схаактеризував обґрунтування наступу Німеччини як «стандартне»⁴.

* *Перекладено за виданням Bernd Bonwetsch. Die Forschungskontroverse über die Kriegsvorbereitungen der Roten Armee 1941. // Präventivkrieg? Der deutsche Angriff auf die Sowjet Union. — Frankfurt am Main, 2000. — S. 170 — 189. Переклад з німецької Є. В. Ходуна.*

З огляду на однозначність, з якою з німецьких документів випливали наступальні наміри, мілітарні плани Радянського Союзу залишалися поза зацікавленнями західних дослідників. Радянському Союзу загалом приписувалися хоча й ні в якому разі не цілковито миролюбні, проте на момент початку війни — оборонні наміри або ж вичікувальна поведінка. Так, Андреас Гільгтрубер був переконаний, що Сталін виношував на довготривалу перспективу цілковито експансіоністичні наміри, але згідно з крилатим висловом, що його він виголосив ще в 1925 році, спочатку хотів дочекатися взаємного послаблення капіталістичних держав у Європі, щоб потім у сприятливу для Радянського Союзу мить дозволити втрутитися Червоній Армії. У цьому сенсі Андреас Гільгтрубер інтерпретував також радянський розрахунок відносно пакту з Німеччиною про ненапад⁵.

В основному так само, але все-таки з перспективою довготривалої зацікавленості у співпраці з Німеччиною, оцінювала поведінку Радянського Союзу в 1939—1941 роках Б'янка П'єтров⁶. У цих рамках засадничо вміщувалася динаміка західних інтерпретацій, за винятком хіба що Інгеборг Фляйшгауер, яка навіть приписувала Сталінові бажання пактом про ненапад від серпня 1939 року перешкодити наступу Німеччини на Польщу⁷.

Тимчасова, розпочата Хрущовим критика неспроможності, якщо не взагалі небажання Сталіна сприяти радянським оборонним підготуванням, хоча й не принесла нічого нового, однак була спрямована на підтвердження загального уявлення західної історичної науки про оборонну або вичікувальну поведінку Радянського Союзу до нападу Німеччини у червні 1941 року. Воно знайшло відображення й у західних військово-історичних стандартних концепціях, хоча стосовно радянських планів доводилося цілком спиратися на скупу інформацію, що її подавали радянські мемуари й виклади⁸.

СТАРІ АРГУМЕНТИ ДО ТЕЗИ ПРО ПРЕВЕНТИВНУ ВІЙНУ

Від цього загальноприйнятого погляду відхилялися тільки аутсайде-ри, які належали до правого політичного табору. Так, Філіпп В. Фабрі неодноразово намагався довести, що наступ 22 червня 1941 року начебто був превентивним ударом, який поставив хрест на радянських наступальних намірах⁹. Однак у подальшому серйозні дослідники не зважали на ці намагання. Тим більше ними надуживалося в середовищі «вчорашніх», де такі, як-от Еріх Гельмдах та Удо Валенді, мали переконаний читацький гурт¹⁰. З середини вісімдесятих років теза про те, що Гітлер 22

червня 1941 року всього-на-всього запобіг радянському наступу, стала в Німеччині, однак, популярнішою. Вісторичній науці її представляв фрайбурзький військовий історик Йоахім Гоффман в основному на базі висловлювань офіцерів Червоної Армії, що потрапили в полон, — зрештою, на той самий рід джерел спирався був і Еріх Гельмдах колишній офіцер абверу у штабі 4-ї армії¹¹. У подальшому такою тезою заявили про себе й інші автори, які, щоправда, у фахово-науковому сенсі були аматорами: Ернст Топіч, Макс Клювер, Фрітц Беккер і Віктор Суворов¹². Їхній підхід характеризується тим, що вони, хоча й висловлюють радикально інакші твердження, не залучають жодного нового джерела, а використовують передусім давно відомий, непевний матеріал інформаційних служб німців, радянські мемуари й публічні висловлювання московських партійних вождів та інтерпретують усе це у своєму розумінні всесвітньореволюційних цілей Радянського Союзу і на тлі ніким не оспорюваної радянської стратегії наступальної оборони. При цьому спекуляції, припущення, твердження і факти змішуються майже беззастережно, так що уявлення Гітлера про таємну згоду між Англією і Радянським Союзом або неясні повідомлення інформаційних служб про висловлювання Сталіна стають відображенням реальності¹³.

Усі ці автори зрештою доходять висновку, що Сталін готував наступ проти Німеччини або ж проти Заходу, причому Суворов і, слідом за ним Беккер ще й, як їм здається, нібито знають дату: 6 і відповідно 10 липня 1941 року, в той час як Топіч говорить про наступ, планований на літо або осінь 1941 року¹⁴. За винятком Топіча, ці автори виключно з аналізу радянських наступальних планів виводять ще й тезу, нібито німецький наступ на Радянський Союз являв собою превентивну війну. Топіч представляє трішки витонченішу, але так само нічим не підкріплену тезу про те, будімо Сталін спокусив Гітлера на военний випад у сенсі акту «відчаю», щоб самому постати перед світом у ролі жертви нападу і таким чином мати змогу, не наражаючись на опір Заходу, здійснювати власні експансіоністські плани, замасковані під контрнаступ. Масштаб початкових поразок він, щоправда, начебто не передбачив¹⁵.

Найбільшої популярності з-поміж цих авторів набув Віктор Суворов (псевдонім Володимира Резуна), колишній офіцер радянської військової контррозвідки ГРУ, який 1983 року перебіг до Великої Британії, а в Радянському Союзі був заочно засуджений до страти. 1989 року він опублікував у Німеччині свою книгу «Криголам», яка мала великий резонанс. Ще більший був успіх цієї книги в Росії, де вона 1993 року

вийшла мільйонним накладом і де великими тиражами з'явилися також подальші книги Суворова, які повторювали його тези і які залишалися практично невідомими в Німеччині¹⁶. Суворов викликав у Росії щонайзапекліші звинувачення — аж до тверджень, начебто його книга є витвором зарубіжних спецслужб¹⁷. Але водночас він мав і позитивний резонанс та справив великий вплив на громадськість і професійних російських істориків. Якщо не зважати принаймні на його тезу про превентивну війну та на просто-таки фантастичні спекуляції, як-от щодо цільового призначення радянських літаючих і швидкісних танків, — то декотрі його припущення є цілком оригінальні, легітимні й подеколи, може, навіть і правильні; але його поводження з джерелами та літературою, яке підносить його твердження із припущень до рангу фактів, є дрімучо непрофесійним, а часто-густо навіть скандальним. Це стосується передусім двох його ключових документів — промови Сталіна від 5 травня 1941 року, яка відіграє центральну роль у всіх тлумаченнях радянських намірів, і гіпотетичної промови Сталіна від 19 серпня 1939 року перед Політбюро та керівництвом Комінтерну.

Автентичний текст промови Сталіна від 5 травня 1941 року перед випускниками 16 військових академій і дев'яти військових факультетів цивільних вузів невідомий по сьогодні. Після самої події були суперечливі висловлювання щодо її змісту¹⁸. Суворов спирається лише на один із переказів і з туманним натяком, що нібито до німецької контррозвідки потрапив текст промови, вкладає в уста Сталінові фіктивні слова: «Так, я хочу напасти на Гітлера... в 1942 році». При цьому оголошення про наступ у 1942 році він пояснює як свідоме введення в оману Гітлера, який мав бути заколисаний у безпечності, у той час як насправді планований термін наступу — 6 липня 1941 року¹⁹. Таке саме висловлювання віднаходиться також у Фріца Беккера з посиланням на представника німецького інформаційного бюро DNB у Москві Шюле²⁰.

Іншим ключовим джерелом є здогадний протокол промови Сталіна на таємному засіданні Політбюро і російських керівників Комінтерну ввечері 19 серпня 1939 року. На цьому засіданні Сталін нібито висловив намір підтримати Німеччину й загнути її в якомога довшу війну з Францією та Англією, щоб Радянський Союз, подібно до «третього, що сміється», міг собі провадити радянізацію Європи. При цьому йдеться про розповсюджене агентством преси «Гавас» восени 1939 року повідомлення, серцевинне твердження якого про те, що Радянський Союз нібито бажає якомога довшої війни між Німеччиною та західними державами, було спростоване

Сталінін 30 листопада 1939 року в газеті «Правда»²¹. Якщо не зважати на те, що Суворов, імовірно, знав тільки Сталінове спростування, а не текст повідомлення «Гавас», то й без того справжність цього документа вже 1958 року з переконливими аргументами піддав сумніву Ебергард Еккель. Тим часом ми додатково знаємо з мемуарної літератури та зі спеціальної документації стосовно Політбюро, що зазвичай на засіданнях Політбюро у протоколи заносили лише рішення. Винятки з цього правила, очевидно, траплялися тільки тоді, коли певні заяви повинні були бути донесені до ширшої громадськості²². Крім того, є сумнівним, чи відбулося взагалі 19 серпня 1939 року засідання Політбюро у присутності російських вождів Комінтерну. Хоча й були засідання Політбюро та ухвала, проте в журналі відвідувачів Сталіна не зазначено присутності вождів Комінтерну — ані російських, ані інших²³. Дмитро Волкогонов проглянув відповідний протокол засідання Політбюро й повідомив, що йшлося про другорядне, але не про переведення стрілок у політиці щодо Німеччини і відповідно не про рішення до війни, як то стверджує Суворов²⁴. Але про це переведення стрілок ішлося, безсумнівно, під час занотованої в журналі відвідувачів тригодинної розмови Сталіна й Молотова, на якій упродовж 70 хвилин був присутній також новопризначений 1 вересня радянський посол у Берліні Шкварцев. По полудні 19 серпня Молотов прийняв Шуленбурга і передав йому проект пакту про ненапад²⁵. Ці факти, ймовірно, сприяли появі «протоколу». У двадцятих і тридцятих роках у західних країнах циркулювало чимало вдаваних «протоколів» Політбюро, з-посеред яких на сьогодні жоден не виявився справжнім²⁶.

ТЕЗА ПРО ПРЕВЕНТИВНУ ВІЙНУ У СВІТЛІ НОВОГО ДЖЕРЕЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

З огляду на такого роду поводження з «джерелами» ця ревізійністська література в історичній науці не сприймається серйозно. Вона живилася фантазією і тим фактом, що через відсутність доступу до автентичних джерел можна було стверджувати чи не все, що завгодно; а через замовчування, применшення і пряме заперечення небажаних фактів, що практикувалося в Радянському Союзі до кінця його існування, вірогідність офіційних оприлюднень слушно піддавалася сумніву. Однак це становище змінилося з припиненням існування Радянського Союзу. Воно відкрило новий, хоча й обмежений, доступ до радянських джерел і привело до того, що й російська — як «пострадянська» — історіографія вперше

втрутилася в цю дискусію²⁷. З німецької сторони Йоахім Гоффман, Вернер Мазер та Вальтер Пост останнім часом представили концепцію, що Сталін нібито готував наліто 1941 року наступ проти Німеччини, що його Гітлер, однак, упередив «превентивною війною»²⁸.

Незважаючи на протилежні твердження, самі автори не додають нового джерельного матеріалу. Істотну базу для їхніх висновків про радянські наступальні наміри становить розгортання Червоної Армії з концентрацією військ передусім якраз на західному і південно-західному кордонах, у зонах Мінського та Київського військових округів²⁹. Проте з цього не випливають з необхідністю висновки про наступальні наміри, позаяк це розгортання відповідало стратегії наступальної оборони, що була визначальною для Червоної Армії від початку тридцятих років. Згідно з цією доктриною наступ противника мусив бути впродовж короткого часу зупинений у прикордонній зоні, а потім боротьба повинна була точитися на території противника. Наступальні й оборонні заходи, таким чином, мали структурно настільки незначну різницю, що наступальний намір не може бути виведений із самого лише розгортання. Для цього потрібні інші докази. Ці докази автори віднайшли, як вони вважають, у промові Сталіна від 5 травня 1941 року в повідомленому 1989 року Дмитром Волкогоним, а потім оприлюдненому Валерієм Даниловим та Юрієм Горковим плані превентивного удару Червоної Армії від 15 травня 1941 року³⁰.

Стосовно промови Сталіна від 5 травня 1941 року — хоча теперішня її друкowana редакція, але при цьому йдеться про версію, означену як «короткий запис», яка мала бути включена до запланованого, але вже не опублікованого 14-го тому творів Сталіна³¹. Її в жодному разі не можна розглядати як автентичну, як доводять свідчення учасників прийому. Доки йдеться не про допити полонених, ці повідомлення лише засвідчують, що Сталін заявив про неминучість війни з Німеччиною. Про це в «короткому запису» немає нічого. Про наступальні наміри або ж про «погрози війною» проти Німеччини, що їх Гоффман вичитує навіть з опублікованої короткої редакції промови,³² в цих повідомленнях, однак, нічого не говорить. Тому для розцінювання промови в сенсі оголошення війни автори й далі спираються на висловлювання військовополонених.

Дійсно, Сталін ужив жорсткі слова і говорив про те, що тепер ми, мовляв, стали достатньо сильними, слід перейти від оборони до наступу і плекати в Червоній Армії наступальний дух; Червона Армія, мовляв, є наступальною армією і мусить при обороні країни діяти наступально³³. Це, ймовірно, у поєднанні з оголошеною неминучістю війни могло бути

першопричиною висловлювання радянських військовополонених, які Сталінові слова перетлумачили у прямий наступальний намір; тому що напевно можна припустити, щоб Сталін висловив такий намір практично привселюдно, перед багатьма сотнями слухачів.

Але це тлумачення промови дістало нове підживлення через так само вперше згадане Дмитром Волкогоновим перелаштування радянської військової пропаганди у травні 1941 року та міркування про превентивний удар Червоної Армії від травня 1941 року. Міркування про превентивний удар були представлені Сталінові 15 травня начальником генерального штабу Жуковим і народним комісаром оборони Тимошенком. Мабуть, немаловажно зазначити те, що цей план за структурою та стратегічними цілями неістотно відрізнявся від своїх попередників. Вирішальна відмінність його полягала в тому, що тепер хотілося більше не очікувати німецького наступу, а самим захопити ініціативу. Щоправда, документально не доведено і тому оспорується те, що сталося з планом, але всі три автори вважають його у зв'язку з перелаштовуванням пропаганди Червоної Армії на наступ вирішальним доказовим елементом для конкретних наступальних намірів Сталіна проти Німеччини влітку 1941 року. Тоді як Мазер не називає ніякого терміну для передбаченого радянського наступу, але все ж таки імпліцитно допускає його можливість невдовзі після 22 червня 1941 року. Інші автори вважають, що на підставі фактів розгортання військ, котрі, як слушно наголошує Пост із посиланням на Данилова, значною мірою узгоджуються з планом превентивного удару від 15 травня 1941 року, і на підставі свідчень військовополонених вони спроможні встановити початок радянського наступу на липень — вересень (Гофман) або ж кінець серпня / початок вересня 1941 року (Пост)³⁴.

Хоча план розгортання від 15 травня 1941 року однозначно виходив із безпосередньої загрози німецького наступу і передбачав превентивні контрзаходи в основному тільки в Польщі, Східній Пруссії та Румунії, цей план та інші основані на ньому заходи без недомовок розглядаються авторами як логічний крок у реалізації ухваленої вже у 1939 році експансіоністської політики держави в Центральній Європі. Такого роду висловлювання трапляються і в новітній російській історіографії, де питання щодо радянських наступальних намірів проти Німеччини, яке десятиліттями навіть не ставилося в Радянському Союзі, не кажучи вже про позитивну відповідь на нього, викликало шонайзапекліші дискусії³⁵. До найрішучіших поборників тез Суворова про радянські наступальні наміри від 1939 року належать Борис Соколов, Віктор Дорошенко, Михай-

ло Мельтюхов та Андрій Сахаров. Дорошенко, як і Суворов, на підставі самого лише, за найвищою мірою ймовірності, сфальшованого «протоколу» промови Сталіна від 19 серпня 1939 року вважає, що Сталін договором про ненапад від 23 серпня 1939 року зумисне спровокував війну між Німеччиною і західними державами, щоб пізніше напасти на Німеччину і полегшити радянізацію Європи. Улітку 1941 року Сталін нібито готував цей напад. Соколов вважає навіть, що Сталін хотів наступати в червні або липні 1940 року, але через швидку перемогу Німеччини над Францією відклав свій задум і згодом запланував наступ на 6 липня 1941 року. Базою для припущення про ймовірність наступу в 1940 році є в основному, плани розгортання Червоної Армії 1940 року, які, однак, недвозначно виходили з наступу Німеччини і після очікуваних приблизно 14-денних прикордонних або ж оборонних боїв передбачали лише наступи у Польщі та Східній Пруссії. До цього Соколов додає відповідні цим планам заходи в політичній та військовій галузях, у тому числі, наприклад, і розстріл польських офіцерів у березні 1940 року в Катині³⁶.

Мельтюхов у цих планах розгортання, розрахованих на наступальну оборону, хоч і вбачає так само довго виношувані наступальні наміри, але їх реалізацію він відкладає лише на літо 1941 року. При цьому він спирається, з одного боку, на план від 15 травня 1941 року і відповідні йому щотижневі заходи до 22 червня, на підставі яких він — подібно до Суворова та німецьких авторів Мазера, Поста й Гоффмана — припускає планований термін наступу від 10 до 15 липня 1941 року. Здругого боку, Мельтюхов будує свою концепцію на повороті, що справді відбувся після промови Сталіна 5 травня у радянській пропаганді, яка цілком чітко проголошувала наступальність, силу й оптимізм щодо поширення комунізму і починала очевидно готувати країну до війни³⁷. Заслуга у виявленні цього повороту в політико-військовій пропаганді, зв'язку з її можливими наступальними намірами належить, урешті, поряд із Мельтюховим, передусім московському історикові Володимирові Невезину, який свої висновки тепер — інакше, ніж раніше, — ставить, однак, у зв'язок радше з планом превентивного удару від 15 травня 1941 року, аніж із довгостроковими наступальними планами Сталіна. У цьому відношенні він відокремився від Суворова³⁸.

В одному, проте, російські автори, які приписують Сталінові довгостроково виношувані експансіоністські та наступальні плани, позитивно відрізняються від Суворова, як також від Мазера, Гоффмана та Поста: вони не визначають німецький наступ як превентивну війну. Але ще важливіше те, що — і це цікаво — з них теж ніхто не зосереджується на найбільш

слабкому місці концепції Суворова щодо приписуваного ним розрахунку Сталіна, який нібито виразився в договорі про ненапад, — а саме щодо наміру в душі «третього, що сміється», лише тоді втрутитися в європейську війну, коли потенційні головні супротивники будуть взаємно виснажені. Адже про це в середині 1941 року й близько не могло бути мови: ні Англія, ні Німеччина не були виснажені, цілком навпаки — в обох країнах на повні оберти тривало озброєння. З якої речі Сталін саме в цей момент, коли існувала небезпека, що високоозброєні противники спільно повернуть проти нього, мав би додуматися до того, щоби приступити до реалізації своїх довгострокових експансіоністських планів, — є через те цілковито незбагненним. Як Суворов, так і прихильники його міркувань заборгували тут на відповідь в одному цілковито важливому пункті.

ОЦІНКА РАДЯНСЬКОГО ПЛАНУ ПРЕВЕНТИВНОГО УДАРУ

Якраз із факту побоювання Москви щодо німецько-англійського компромісу — також у зв'язку з польотом Рудольфа Гесса у Великобританію — виходить ізраїльський історик Габріель Городецький у своєму аналізі радянської зовнішньої політики від 1939 до 1941 року. Цей аналіз слід розуміти і як спробу далекоюсяжного спростування Суворова, і в ньому радянська поведінка від пакту про ненапад 1939 року до нападу Німеччини послідовно інтерпретується як оборонна³⁹. Це стосується, приміром, і стану радянського озброєння влітку 1941 року, що його Городецький розглядає як цілковито недостатній для наступальної війни проти Німеччини. З цією аргументацією, яка сама по собі мало що визначає в суб'єктивній поведінці, він не самотній. Так, наприклад, і Олександр Печонкін та Махмут Гареев на російській, і Давід М. Гланц на американській стороні рішуче виступили з аргументацією проти Суворова⁴⁰. Та ж сама оборонна інтерпретація Городецького стосується і планів військового розгортання до 22 червня 1941 року. Хоч яким би там переконливим було багато що з того — в усіх пунктах не можна йти й за Городецьким, передусім — стосовно його погляду на розвиток подій після травня 1941 року. Так, скажімо, чіткий повороту політико-військовій пропаганді після промови Сталіна від 5 травня 1941 року він розцінює всього-на-всього як попередження на адресу власного населення про можливу воєнну небезпеку і викладає саму промову та інші висловлювання Сталіна також доволі однобічно як оборонні. Городецький наголошує — припускаємо, слушно — на вірі Сталіна в його спроможність ще

відтягти війну з Німеччиною та на його побоюванні через Англію передчасно бути втягнутим у неї; цю концепцію поділяє і Олег Вішльов, аргументи котрого, шоправда, ґрунтуються в основному на німецьких документах⁴¹. Найважливіший наслідок цих переконань Городецького полягає, певно, в тому, що він недооцінює майже драматичний поворот в оцінці становища, який виразився у плані превентивного удару від 15 травня 1941 року і виходить із того, що всі конкретні військові заходи до 22 червня ґрунтувалися на старому, лише багаторазово модифікованому плані розгортання з 1940 року і передбачали «контрнаступ». План превентивного удару від 15 травня 1941 року Сталін нібито «негайно відхилив»⁴². Те ж саме стосується, зрештою, військового історика Миколи Раманічева, якому після припинення існування Радянського Союзу належить авторство відповідних пасажів у найбільш репрезентативному зображенні війни з російського погляду; він навіть де-не-де наближається до аргументації Топіча, коли вважає, що Сталін з огляду на західні держави хотів відступити Гітлерові «перший удар», якщо вже не вдавалося взагалі відтягти війну⁴³.

Міркування, що план превентивного удару від 15 травня 1941 року не мав реального значення, Городецький і Раманічев обґрунтовують тим фактом, що він не був підписаний Жуковим і Тимошенком, а також ймовірним відхиленням плану Сталіним. Припушення, що Сталін начебто відхилив план, спирається на висловлювання Жукова в інтерв'ю з військовим істориком Віктором Анфіловим у 1965 році, яке, між іншим, показує, що Жуков дійсно сприйняв промову Сталіна від 5 травня 1941 року як зміну курсу, тому що він визначив її як відправний момент для розроблення цього плану превентивного удару⁴⁴. За словами Жукова, Сталін, хоч і категорично відхилив цей план як провокацію щодо Німеччини, однак так однозначно, як це думають Городецький, Раманічев та інші, зокрема на підставі інтерв'ю Анфілова з Жуковим, справа, мабуть, усе-таки не виглядає. Щонайменше таким є переконання військових істориків Валерія Данилова, Павла Бобильова і — за кілька років донині — також Юрія Горкова. Вони інтенсивно займалися планом розгортання військ від 15 травня і фактичними військовими готуваннями Радянського Союзу до нападу Німеччини⁴⁵. Незважаючи на деякі відмінності в інтерпретаціях плану, ось що вони подають як однозначне:

1. Командування Червоної Армії, з огляду на дедалі частіші відомості про розгортання військ Німеччини, відмовилося від своєї попередньої концепції, покладеної ще на початку 1941 року в основу великих двосто-

ронніх військових маневрів; відповідно до неї на початку наступу німецькі війська нібито будуть іше не повністю відмобілізовані і завдяки боям на кордоні в радянського командування начебто буде в розпорядженні період від десяти до 15 днів, щоб довести головну частину своїх військ до чисельності воєнного часу і перемістити їх у райони дій, для подальшого розгортання контрнаступу.

2. Тому воно відкинуло план розгортання військ від 11 березня 1941 року, скоригований відповідно до наслідків військових маневрів від січня 1941 року, який ще виходив з уявлення про німецький наступ по закінченні війни проти Англії; і натомість було накреслено на початку травня 1941 року новий план розгортання з наміром завдати превентивний удар по німецьких з'єднаннях, котрі вже стояли у Польщі в повній воєнній мобілізації напоготові до наступу.

Цей план начебто був схвалений радянським керівництвом і під найсильнішим тиском упродовження у життя. До нього належали проведені у формі таємної часткової мобілізації призов військовозобов'язаних із запасу чисельністю 800 000 чоловік від кінця травня і підтягнення додаткових військових з'єднань із глибини країни на західний кордон до 10 липня 1941 року, так що відповідне розгортання 22 червня 1941 року ще не було завершено. Уже висловлене Волгогоновим переконання, що план розгортання — через відсутність підписів Жукова, Тимошенка або Сталіна — нібито не був затверджений або ж навіть був відкинений найвищою інстанцією, доволі переконливо оспорується, зокрема, Горковим, який володіє щодо цього найкращим знанням джерел. З одного боку, він наголошує, що на попередніх планах розгортання напередодні війни подібні підписи також аж ніяк не були правилом, а з другого боку, на підставі документів президентського архіву, які він використав першим, він вважає, що здобув доказ, що план превентивного удару був розглянутий 24 травня 1941 року у присутності Сталіна й Молотова та всіх важливих військових діячів у Кремлі. Відповідно до цього, мовляв, були накреслені і втілені в дійсність оперативні плани для військових округів⁴⁶.

На жаль, ні Горков, ні Данилов, ані Бобильов при формулюванні своїх висновків не торкаються висловлювання Жукова в інтерв'ю з Анфіловим від 1965 року про однозначне відхилення Сталіним плану від 15 травня 1941 року. Щоправда, ніхто з них і не стверджував, що Сталін уже віддав був наказ про наступ. Навпаки, Сталін, мовляв, усе ще вагався, тому що він, як наголосив передусім Горков, сумнівався, що Гітлер справді розпочне війну на два фронти. Коли вже так, то на такий наказ слід було б очікувати,

починаючи з 10 липня, того терміну, до якого повинно було бути завершено підведення до західного кордону додаткових військ, посилених військово-вслужбовцями запасу. Цей термін, віддавна відомий із радянської літератури, і спонукав Суворова першим покласти термін приписуваного ним радянського наступу на цю дату або ж на тиждень перед тим. Наказ про наступ не було віддано перед німецьким нападом. Можливо, зауваги Жукова в розмові з Анфіловим стосуються й цього. Чи мав бути відданий наказ — поки що невідомо. Тут мусило б бути конче необхідним остаточне з'ясування, чому мало би прислужитися й опублікування досліджених Горковим архівних матеріалів із президентського архіву.

Щоправда, Горков тим часом в одному пункті тихцем модифікував свої висловлювання щодо схвалення кремлівським керівництвом плану превентивного удару від 15 травня 1941 року: він, між іншим, спільно з Юрієм Сьоміним виходить із того, що хоча Сталін і різко відкинув намір превентивного удару плану від 15 травня, але все-таки схвалив впливаючі з нього військові підготовчі заходи для зміцнення оборони за наполяганням Жукова й Тимошенка. Відповідні заходи та вказівки західним військовим округам нібито були зроблені⁴⁷. Це пояснення на підставі багатьох показників є переконливим. Щоправда, воно спонукає приєднатися до погляду Бобильова тим паче, що початкові поразки Червоної Армії були такими катастрофічними ще й тому, що вона з огляду на своє розгортання 22 червня 1941 року підготувалася була до іншої війни, а саме — до превентивного удару. Це розгортання ще загострило структурні проблеми передбачуваної наступальної оборони на випадок раптового нападу.

РЕЗЮМЕ

Узагальнюючи, можна констатувати, що питання дійсних намірів Сталіна все ще не з'ясоване і що в цьому відношенні має місце істотна нестача джерел. Певно, одначе, те, що автори, котрі слідом за Суворовим виходять із далекосяжних експансіоністських та наступальних планів Сталіна, цілком вочевидь не сприймають серйозно очікування німецького наступу, яке є основою всіх стратегічних планів розгортання Червоної Армії до 22 червня 1941 року. Цьому вони не наводять доказів. Щонайбільше можна було б допустити висновок, який, здається, впливає зі спогадів Кирила Мерецкова та інших маршалів про те, що й напад на Фінляндію 1939 року був запланований як «контрнаступ» на нібито очікуваний фінський наступ⁴⁸. Але мало переконливим є те, щоб у припу-

щенні німецького наступу в радянському плані розгортання військ убачати тільки приховування власних наступальних намірів. З одного боку, вживання Мерецковим та іншими мемуаристами поняття «контрнаступ» або «контрудар» для планованого наступу на Фінляндію може бути дуже просто зумовлене цензурою брежнєвського часу, яка не допускала слова «наступ»; бо тим часом відомо, що схвалений 29 жовтня 1939 року Генеральним штабом і народним комісаром оборони, розроблений Мерецковим і штабом Ленінградського військового округу план війни проти Фінляндії мав офіційну назву «Оперативний план розгрому сухопутних і морських сил фінської армії»⁴⁹. А з другого боку, перехід від старого плану «контрнаступу» до плану превентивного удару від 15 травня 1941 року свідчить якраз про розуміння командуванням Червоної Армії того факту, що для мобілізації своїх військ із метою підготовки контрнаступу з огляду на розгортання військ німців, що вже відбулося, більше немає того часу, на який, власне, сподівалися.

Проте між планом розгортання військ від 15 травня 1941 року та його попередніми варіантами всі ці автори не роблять відмінності. Мазер, Гоффман і Пост навіть не знають планів від 1938 по 1940 рік. Тому в плані превентивного удару від 15 травня вони вбачають в основному послідовне здійснення наступальної війни, політики, яку з укладенням пакту про ненапад підготувало було керівництво. Питання щодо ризику порозуміння між Німеччиною й Англією, з яким рахувався би Сталін, у них, на подив, не відіграє ані найменшої ролі.

Істотний доказ тези про довгостроково плекані експансіоністські й наступальні плани Сталіна, тобто його так звана промова від 19 серпня 1939 року, певно, має надалі вважатися фальшивою. При цьому, щоправда, слід зауважити, що саме фальшування ґрунтується на його близькості до можливої правди. Принаймні не можна випускати з уваги, що подібні міркування у зв'язку з договором про ненапад аж ніяк не були чужими Сталінові. Саме можливістю завдяки війні між «імперіалістичними державами» поширити соціалізм він фактично виправдав 7 вересня 1939 року перед генеральним секретарем Комінтерну Димитровим договір і — позначену ним як тимчасову — підтримку Німеччини⁵⁰. Чи дійсно хотів Сталін за допомогою Червоної Армії нести соціалізм у Західну Європу, чи хотів лише пояснити спантеличеним комуністам у всьому світі абсолютно безпардонну силову політику категоріями марксистсько-ленінської ідеології, — має залишитися нез'ясованим. Відповідь на його запитання, що ж Сталін намірявся зробити насправді, в усякому разі не може бути

просто виведена із заяви перед Димитровим. На другій стороні діє такий автор, як Городецький, котрий теж не робить відмінності між радянськими військовими плануваннями та готуваннями до і після травня 1941 року, це виглядає не надто переконливо, позаяк він політику Сталіна після пакту про ненапад інтерпретує як оборонну з огляду на очікуваний наступ Німеччини і не допускає альтернатив.

Найбільш слушними, за сучасним станом знань, видаються твердження тих, що, як Данилов, Бобильов і — незважаючи на його обмеженості — також Горков, виходять із зміни характеру радянських військових готувань від середини травня 1941 року. Від їх започаткування ці готування, мовляв, уможливили превентивний удар, про який міг би бути виданий власне наказ від 10 липня, — якби Сталін справді захотів його віддати або віддав би його і якби Гітлер своїм наказом про наступ не випередив би його. Але з цих військових готувань аж ніяк не випливає з необхідністю наказ про наступ, і вони також не передвіщають із необхідністю остаточний наступальний намір, як це переконливо доводять, зокрема, Горков і Сьоміц, навіть якщо вони насправді не знають, що Сталін мав на думці. Ніхто цього не знає, але багато що й далі говорить на користь ґрунтованого на багатьох ознаках припущення, що Сталінова сповнена вагання нерішуча поведінка у травні та в червні 1941 року зумовлювалася сподіванням відтягти загрожуючу війну з Німеччиною ще до 1942 року і мати змогу вести її за умов, які були б для Радянського Союзу сприятливішими, ніж умови 1941-го. Справжнього з'ясування, що правда, ще немає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hillgruber, Andreas, Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940-1941, Frankfurt am Main 1965, S.207 ff.; ders., Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege, Göttingen 1967, 103ff.; ders., Noch einmal: Hitlers Wendung gegen die Sowjetunion 1940. In: Ders., Die Zerstörung Europas, Frankfurt am Main 1988, S.239-255.

2. Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese, hrsg. v. Gerd R. Ueberschär und Lew Besymenski, Darmstadt 1998, S.217-280. Порівн. до німецької дискусії Ueberschär, Gerd R., Hitlers Überfall auf die Sowjetunion und Stalins Absichten. Die Bewertung in der deutschen Geschichtsschreibung und die neuere "Präventivkriegsthese", ebd., S.48-69.

3. Die Erklärungen im Volkischen Beobachter ¹174, 23.6.1941, S.3-5.

4. Wolkogonow, Dimitri, Stalin. Triumph und Tragödie, Düsseldorf 1989, S.555.

5. Hillgruber, Andreas. Der Hitler-Stalin-Pakt und die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges. Wiederabgedr. in: Ders., Zerstörung, bes.S.227-231; ders., Der Zweite Weltkrieg 1939-1945, Stuttgart 1982, S.57-59.

6. Pietrow, Bianka, Stalinismus, Sicherheit, Offensive. Das Dritte Reich in der Konzeption der sowjetischen Aussenpolitik 1933-1941, Melsungen 1983, S.127-140, 245-269.

7. Fleischhauer, Ingeborg, Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie. Vgl. Bonwetsch, Bernd, Vom Hitler-Stalin-Pakt zum Unternehmen Barbarossa. Die deutsch-russischen Beziehungen 1939-1941 in der Kontroverse, in: Osteuropa 41(1991), S.562-579.

8. Seaton, Albert, Der russisch-deutsche Krieg 1941-1945, Frankfurt am Main 1973; Erikson John, The Road to Stalingrad. Stalin's War with Germany, Bd.1, London 1975.

9. Fabry, Philipp W., Der Hitler-Stalin-Pakt 1939-1941, Darmstadt 1962; ders., Die Sowjetunion und das Dritte Reich, Stuttgart 1971.

10. Helmdach, Erich, Überfall? Der sowjetisch-deutsche Aufmarsch 1941, Neckargemünd 2 1976; Walendy, Udo, Moskau 1941-kriegsentschlossen, Vlotho 1982 (= Historische Tatsachen 14).

11. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd.4, Stuttgart 1983, S.67ff; Hoffmann, Joachim, Die Geschichte der Wlasow-Armee, Freiburg 1984, S.307f; ders., Die Angriffsvorbereitungen der Sowjetunion 1941, in: Zwei Wege nach Moskau, hrsg. v. Bernd Wegner, München 1991, S. 367-388.

12. Topitsch, Ernst, Stalins Krieg. Die sowjetische Langzeitstrategie gegen den Westen als rationale Machtpolitik, München 1985 (Herford 1990); Klüver, May, Präventivschlag 1941. Zur Vorgeschichte des Russland-Feldzuges, Leon²1989; Becker, Fritz, Kampf um Europa. Stalins Schachzuege gegen Deutschland und den Westen, Graz 1991; Suworow, Viktor, Der Eisbrecher. Hitler in Stalins Kalkul, Stuttgart 1989.

13. Pietrow-Ennker, Bianka, Deutschland im Juni 1941 - ein Opfer sowjetischer Aggression? Zur Kontroverse über Präventivkriegsthese, Wiederabgedr. In: Der Zweite Weltkrieg, hrsg. Von Wolfgang Michalka, München 1989, S.586-607; Bonwetsch, Bernd, Was wollte Stalin am 22 Juni 1941? in: Blätter für deutsche und internationale Politik 34(1989), S.687-695.

14. Suworow, Eisbrecher, S.429f.; Becker, Kampf, S.207,209,211,225; Topitsch, Stalins Krieg, S.159.

15. Ebd., S.123-132,176-178.

16. Суворов, Виктор, Ледокол, Москва 1993; День М, Москва 1994; Його ж Последняя республика, Москва 1995.

17. Гришков, И. Г. К вопросу о происхождении войны СССР с фашистской Германией, в: История Великой Отечественной войны в документах и судьбах, Курск 1995, с. 16.

18. Vgl. Bezymenski, Lew A. Stalins Rede vom 5. Mai 1941 – neu dokumentiert, in: Ueberschar, Bezymenski, Angriff, S. 131-144.

19. Suworow, Eisbrecher, S. 310, 210-212, 227, 383, 429f.

20. Becker, Kampf um Europa, S. 258f.

21. О лживом сообщении агентства Гавас, Правда 30.11.1939, с. 3.

22. Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов. Москва 1995, с. 10; Jäckel, Eberhard, Über eine angebliche Rede Stalins vom 19. August 1939, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 6 (1958), S. 380-389.

23. Відповідно до Сталинское политбюро, S. 252, 19.8.1939 р. було прийнято рішення Політбюро. При цьому залишається відкритим, чи було прийнято воно у робочому порядку, а отже без засідання, та який зміст мало. Журнал відвідувань Сталіна (Исторический архив 1995, № 5-6 с. 48) не позначає 19.8.1939 прибуття керівництва Комінтерну. Засідання могло тоді відбутися не в кабінеті Сталіна, як звичайно, а поза стін Кремля. Журнал сповіщає, навпроти, про майже 3-х годинне перебування Молотова та 70-хвилинне перебування Шкварцева, який з 1 вересня став послом у Берліні. Без сумніву, тут обговорювалась позиція щодо Німеччини, після того, як Молотов після обіду зустрічався з Шуленбургом і передав йому проект пакту про ненапад (Документи внешней политики. 1939 год, т. 1, с. 615-619). Порівн. також Bonwetsch, Bernd, Stalins Äußerungen zur Politik gegenüber Deutschland. Quellenkritische Bemerkungen, in: Ueberschär, Bezymenski, Angriff, S. 147-149.

24. Волкогонов Д. Эту версию уже опровергла история, в: Известия, № 8, 15.1.1993, с. 9.

25. Исторический архив 1995, № 5, с. 48; Документы внешней политики. 1939 год, т. 1, с. 615-619.

26. Eoppers, Andre A., On the Use of Forged Documents: „Die russischen Geheimdokumente“ (1925-1929), in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 37 (1989), S. 264-269; Reiman, Michael, Sutterlin, Ingomar, Sowjetische „Politbüro-Beschlüsse“ in staatlichen deutschen Archiven, in: ebd., S. 196-216.

27. Порівн. вступний огляд Voß, Stefan, Stalins Kriegsvorbereitungen 1941 erforscht, gedeutet und instrumentalisiert, Hamburg, 1998.

28. Maser, Werner, Der Wortbruch. Hitler, Stalin und der Zweite Weltkrieg, München 1994; Post, Walter, Unternehmen Barbarossa. Deutsche und sowjetische Angriffspläne 1940-41. Hamburg 1995(21996); Hoffmann, Joachim, Stalins

Vernichtungskrieg 1941-1945, Munchen 1995 (цитуюмо за 5-м переробленим та доповненим виданням 1999 р.).

29. У новому виданні цієї книги Хоффман перебрав також версію Суворова про здогадану промову Сталіна від 19 серпня 1939 р. заради доказу його агресивних намірів.

30. Wolkogonow, Stalin, S.548; Danilow, Walerian D., Hat der Generalstab der Roten Armee einen Präventivschlag gegen Deutschland vorbereitet?, in: Österreichische Militärische Zeitschrift 31 (1993), S. 3-41; Горьков Юрий А. Готовилли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г.? в: Другая война 1939-1945, Москва 1996, с. 157-184. План також у Ueberschär, Besymenski, Angriff, S.186-193.

31. Bezymenski, Stalins Rede. Порівн. ідентична російська версія: Современная армия-армия наступательная, в: Исторический архив 2 (1995), с.23-31.

32. Hoffman, Vernichtungskrieg, S.39,50. Волкоганов, на якого посиляється Хоффман, ні дословно, ні за змістом так не висказується.

33. Bonwetsch, Stalins Aeußerungen, S.150-152. Порівн. також die Notizen Dimitrovs, ebd., S.184f.

34. Hoffmann, Vernichtungskrieg, S.57-59; Post, Unternehmen Barbarossa, S.298.

35. Див. також крім відповідних статей в Другая война збірники: Готовилли Сталин наступательную войну против Гитлера?, Москва 1995; Война и политика 1939-1941, Москва 1999.

36. Соколов Борис В., Правда о Великой Отечественной войне, Петербург 1998, с.69-130; його ж, Did Stalin Intend To Attack Hitler, in: The Journal of Slavic Military Studies 11(1998), S.113-141; його ж, Собирався ли Сталин напасть на Гитлера? // Война и политика, с.305-330. План розгортання від липня 1940 надрукований у: Ueberschar, Bezymenski, Angriff, S.157-163.

37. Мельтюхов, Михаил И. Идеологические документы мая-июня 1941 года о событиях второй мировой войны, передруковано в: Другая война, с.76-105; його ж, Споры вокруг 1941 года: Опыт критического осмысления одной дискуссии, в: Отечественная история 3 (1994), с.4-22; його ж: Канун Великой Отечественной войны. Дискуссия продолжается. Москва 1999.

38. Невежин, Владимир, Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии "священных боев", 1939-1941 гг., Москва 1997.

39. Gorodetsky, Gabriel, Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia, New Haven 1999; його ж, Миф «Ледокола». Накануне войны, Москва 1995.

40. Печенкин, А.А. Была ли возможность наступать? Передрук у Другая война, с.185-211; Гареев, М.А., Готовил ли Советский Союз угрожающее нападение на Германию в 1941 году?, в: Война и политика, с.270-279; Glanz, D.M., Stummling Colossus. The Red Army on the Eve of World War - Lawrence 1998.

41. Вишнев, Олег В., Может быть, вопрос еще уладится мирным путем, в: Вторая мировая война. Актуальные проблемы, Москва 1995, с.39-53.

42. Городецкий, Миф, с. 294; його ж ,Delusion, S.239f. На доказ відсилає Городецький, і цілком помилково, до наведеного Горьковим коментаря інтерв'ю маршала Василевського від серпня 1965 (с.370, прим.44), при цьому коментар Горькова виходить скоріше із затвердження плану, у той час як Василевський лише наголошує на відмові Сталіна на вимогу Тимошенка мобілізувати війська.

43. Romanitschew, Nikolai M. (eigtl. Ramanitschew). Військові плани контрудару СРСР, in: Ueberschär, Besymenski, Angriff, S.90-102, bes.S.101 (надалі ідентично до тексту Романіщева в: Великая Отечественная война 1941-1945, т.1, Москва 1998, с.103-112, 116-126).

44. Разговор закончился угрозой Сталина, в: Военно-исторический журнал 3(1995), с.41.

45. Danilow, Hat der Generalstab; його ж , Сталинская стратегия начала войны. Планы и реальность. Передрук. в: Другая война, с. 136-156; Бобылев, П.Н. К какой войне готовился генеральный штаб РККА в 1941 году?, в: Отечественная история 5 (1995), с.3-20; Горьков, Юрий А., Кремль. Ставка. Генштаб, Тверь 1995; його ж, Готовил ли Сталин.

46. Там же. С.35, 54-69. Порівняйте, напр., непідписаний план розгортання від 11.3.1941: Ueberschär, Bezymenski, Angriff, S.177-182.

47. Горьков, Юрий А., Семин Юрий Н., О характере военно-оперативных планов СССР накануне Великой Отечественной войны. Новые архивные документы, в: Война и политика, с.280-304, bes. с.283-285. Посилання на книгу Горькова як доказ відхилення Сталіним Плану від 15 травня є очевидною помилкою. Ще більше, ніж у спільній праці з Сьомінім, бере Горьков свою тезу про підготовку превентивної війни назад у статті, розміщеній у цій книзі.

48. Merezkow, Kirill A., Im Dienste des Volkes, Berlin 1982, S.158-160 (в російському варіанті використовується лише контрудар=Gegenschlag). Порівн. також Wassilewski, Sache des ganzen Lebens, Berlin 1977, S85f.

49. Барышников, Н.И., Маннинен, О., В канун зимней войны. В: Зимняя война 1939-1940, Москва 1998, т.1, с.131.

50. Див. цю заяву у Bonwetsch, Stalins Äußerungen, S.146f.